

ДИНАМІКА ЗМІН СИСТЕМИ ВИБОРІВ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ

Яковлєва Н. І.,

кандидат політичних наук,

викладач кафедри соціології

факультету соціології і права

Національного технічного університету

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття присвячена змінам виборчої системи до Верховної Ради України протягом доби Незалежності. Окреслено використання різних типів виборчих систем для формування українського парламенту. Виокремлено переваги і недоліки кожного з типів, виходячи з впливу на політичний розвиток. Оцінено перспективу подальшої кодифікації виборчого законодавства України.

Статья посвящена изменениям избирательной системы в Верховную Раду Украины на протяжении периода Независимости. Описано использование разных типов избирательных систем для формирования украинского парламента. Выделены преимущества и недостатки каждого из типов, исходя из влияния на политическое развитие. Оценены перспективы последующей кодификации избирательного законодательства Украины.

The article deals with the changes in the system of election to the Verkhovna Rada of Ukraine since proclamation of independence. Employment of various types of electoral systems for formation of the Ukrainian parliament has been outlined. Advantages and disadvantages of each type have been categorized according to effect thereof on political progress. The prospect of further codification of the electoral legislation of Ukraine has been estimated.

Ключові слова: виборча система, парламент, Верховна Рада України, народний депутат, виборча кампанія.

Постановка проблеми. Запровадження нової виборчої системи до формування парламенту України постійно виникає протягом доби Незалежності. З однієї сторони, це пов'язано зі становленням демократичних інститутів, удосконаленням виборчих практик, підвищенням рівня прозорості волевиявлення громадян, відповідністю соціальним настроям. З іншої сторони, причинами зміни законодавства є інтереси головних політичних акторів, що полягають у збереженні або збільшенні представництва своєї партії у Верховній Раді України, розширенні політичного впливу на сфери державного управління.

За добу Незалежності в Україні було проведено сім парламентських кампаній за різними виборчими системами. Якщо окреслювати концептуально, то застосовувалися усі три базові виборчі системи: мажоритарна, пропорційна і змішана. У хронологічній послідовності це відображається таким чином: 1994 рік (мажоритарна система абсолютної більшості), 1998 і 2002 роки (змішана за принципом 50/50), 2006 і 2007 роки (пропорційна), 2012 і 2014 роки (повернення до змішаної за принципом 50/50).

Питання виборчої системи до парламенту і загальної кодифікації виборчого законодавства залишається актуальним в Україні і наразі. А вже 7 листопада 2017 року у першому читанні Верховна Рада України прийняла «Проект Виборчого кодексу України № 3112-1», ініціаторами якого були А. Парубій, О. Черненко, Л. Ємець [15].

Коло наукових пошуків в Україні у сфері електоральних процесів є дуже широким. Варто зосередитися на тих дослідниках, які приділяли увагу саме трансформаціям виборчих систем, зокрема: Т. Бевз, О. Галус, Л. Гонюкова, Д. Ковриженко, М. Наход, А. Яковлєв. Що стосується західних дослідників, то їхня наукова робота по виборах в Україні має більш загально-концептуальний характер. Серед них потрібно згадати: П. Д'Аньєрі, Е. Херрона і В. Хеслі.

Для сталого демократичного розвитку не стільки важлива система, за якою обирається парламент, скільки сама конфігурація політичних сил у результаті застосування тієї чи іншої виборчої системи. Але ці процеси є взаємопов'язаними, тому боротьба за зміну виборчої системи у

парламенті відбувається надзвичайно гостро. Відповідно, **метою дослідження** є сформулювати політичні наслідки змін системи виборів депутатів ВРУ у період Незалежності.

З поставленої мети наукової роботи постають такі головні завдання: окреслити особливості типів різних виборчих систем, які застосовувалися в Україні для формування парламенту, виокремити їх головні переваги і недоліки, виходячи з їхнього впливу на політичний розвиток, оцінити перспективу подальшої кодифікації виборчого законодавства.

Виклад основного матеріалу. Спочатку потрібно визначити саме поняття «виборча система». Воно може використовуватися у «широкому» та «вузькому» розумінні. У першому аспекті йдеться про «впорядковані суспільні відносини, що складають порядок виборів органів публічної влади», а у другому – про «спосіб розподілу депутатських мандатів між кандидатами залежно від результатів голосування виборців або інших уповноважених осіб» [16, с. 210].

Можливість частих змін виборчого законодавства у нашій державі обумовлена тим, що тип виборчої системи не є закріпленим у Конституції України. Неодноразово поставало питання про доцільність внесення до Конституції норми, яка б формально визначила систему виборів народних депутатів, при цьому передбачалося, що можливі певні удосконалення виборчої системи у межах обраного типу [19, с. 27]. Це дозволяло би уникнути ситуативних і точкових політичних маніпуляцій, що спрямовані виключно на перемогу на наступних виборах певних політичних суб'єктів.

П. Д'Аньєрі стверджує, що, взагалі, партії в Україні утворюються виключно для отримання депутатських мандатів або ж зміцнення своїх владних позицій при формуванні коаліції. У той же час зміна виборчих систем характерна для молодих демократій. Зокрема, ця тенденція прослідковувалася у Франції на початку становлення республіканської форми державного правління [20, с. 152].

За період Незалежності під час виборів до парламенту застосовувалися три типи виборчих систем: мажоритарна система абсолютної більшості, пропорційна із закритими списками, змішана. Виходячи з цього, є необхідним розглянути політичні наслідки застосування кожної із цих систем окремо.

За мажоритарною системою абсолютної більшості вибори до ВРУ відбувалися лише один раз на зорі Незалежності у 1994 році, в умовах сильного соціального напруження. Страйки шахтарів на Донбасі спричинили задоволення частини вимог протестуючих Л. Кравчуком, який був змушений призначити дострокові вибори.

Для організації виборів народних депутатів було утворено 450 одномандатних виборчих округів. Через особливості електорального законодавства, які полягали у тому, що обраним вважався кандидат у народні депутати України, який отримав більше ніж 50% голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, за умови, що у виборах взяло участь не менше 50% від числа виборців, внесених до списків виборців певного округу, з 450 депутатських місць заповнили лише 338. Повторні вибори та вибори замість вибулих внаслідок різних причин народних депутатів України відбувалися по квітень 1997 року включно [12, с. 93].

Відповідно, головними недоліками були складність і довготривалість електорального процесу, що потребували додаткових фінансово-організаційних витрат. Після виборів політична конфігурація Верховної Ради України була дуже строкатою: до парламенту пройшли представники 14 партій, а кількість безпартійних після першого туру виборів склала 168 осіб [7, с. 37].

Враховуючи вищезазначене, говорити про політичну структурованість парламенту і створення стабільної коаліції не доводилося. Проте, потрібно зазначити, вибори до ВРУ у 1994 році вперше відбувалися в умовах багатопартійності. Політичні партії мали право висувати кандидатів у депутати нарівні з групами виборців, трудовими колективами і громадськими організаціями [1, с. 7].

Сам факт народного переобрання вищого законодавчого органу країни вже розцінювався як досягнення. Складнощі виборів полягали у тому, що Україна, як новопостала держава, перебувала у фазі активного формування нової політичної системи, якої раніше вона не знала [13]. Також основними досягненнями цих виборів можна вважати радикальне оновлення якісного складу парламенту, що свідчить про перший етап формування української політичної еліти періоду Незалежності, а також зняття гострих соціальних протиріч перехідного періоду в умовах економічної кризи.

Використання мажоритарної системи абсолютної більшості одразу після виборів багатьма експертами було визнане як неефективне. Світова політична практика свідчить про недоцільність використання такої системи для формування представницького органу влади. Мажоритарна система абсолютної більшості відповідає способу обрання окремої посадової особи, тому нині застосовується в Україні під час президентських виборів і на місцевих виборах, зокрема у 2015 році, для обрання мерів великих міст, тобто міст з населенням понад 90 тисяч [10]. Тому наступні загальноукраїнські вибори народних депутатів проводилися вже за іншою системою.

Змішана виборча система в Україні застосовувалася найчастіше під час чотирьох парламентських кампаній. Хоча були законодавчі відмінності у застосуванні між 1998, 2002 роками і 2012, 2014 роками. Загальним залишався сам принцип обрання: 225 депутатів обираються за пропорційною системою у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками

кандидатів у депутати від політичних партій; 2) 225 депутатів обираються за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах [9].

Перша відмінність окреслює можливість участі у кампанії виборчих блоків, які є союзом партій для покращення свого результату на виборах: у 1998 і 2002 роках виборчі блоки були активними суб'єктами електорального процесу, а у 2012 і 2014 роках це було законодавчо не можливо.

Друга базова відмінність полягала у частині застосування пропорційної виборчої системи щодо встановленого відсотку прохідного бар'єра для партій, які беруть участь у розподілі депутатських мандатів. Зокрема, на виборах 1998 і 2002 років він був на рівні 4% по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу, а у 2012 і 2014 роках – 5%.

Варто наголосити, що в умовах використання змішаної виборчої системи, за кандидатами, які балотувалися по мажоритарним одномандатним виборчим округам було закріплене право висування як через партії, так і шляхом самовисування. У політтехнологічному плані це дає можливість кандидату обирати найкращий для нього спосіб здобуття максимального електорального результату: 1) якщо певна політична партія має високий рейтинг на тій території, де він балотується, тоді кандидат висувається від партії і відбувається складання політичних рейтингів: його особистого і партійного; 2) якщо кандидат має високий особистий рейтинг на виборчому окрузі, а близька до нього політична партія – низький, тоді він обирає шлях самовисування. Вже під час каденції депутат-самовисуванець може увійти до складу певної фракції, таким чином посиливши її кількісні і якісні позиції у парламенті.

Саме запровадження змішаної виборчої системи у 1998 році було зумовлено низкою причин. Зокрема, переважна більшість партій не були активними суб'єктами політичної системи українського суспільства. Потрібен був новий механізм активізації партійної роботи з метою залучення їх до виконання владних функцій і переорієнтації свідомості громадян щодо оцінки їхньої діяльності. У той же час «стара» політична еліта намагалася залишитися при владі [8].

Багаторазове застосування змішаної системи на виборах в Україні демонструє, що вона певним чином утримує політичний баланс між необхідністю модернізації електорального процесу і політичними інтересами провладних партій, між представництвом у парламенті загальнонаціональних і регіональних еліт. Підтримку політичної стабільності в Україні функціонування ВРУ варто вважати позитивною рисою використання змішаної виборчої системи.

Важливо для комплексного дослідження політичних наслідків застосування змішаної виборчої системи оцінити політичну структурованість парламенту та стабільність функціонування коаліції в умовах взаємодії владних органів. Якщо розглядати у кількісному аспекті, то до українського парламенту у 1998 році, подолавши виборчий бар'єр, пройшло 8 партій [2], у 2002 році – 6 партій [3], у 2012 році – 5 партій [4], у 2014 – 6 партій [5]. Це демонструє електоральну тенденцію акумуляції голосів виборців між головними політичними партіями, що відображають пануючі соціальні настрої у своїх передвиборчих програмах.

Проте, не можна стверджувати, що мала кількість політичних партій у ВРУ призводить до ефективного формування і функціонування коаліції. У нашій державі під час змін редакції Конституції України, а відповідно, і зміни форми державного правління, юридичний статус коаліції теж піддався перевизначенню у контексті суб'єкта правовідносин. Відповідно, за цей період коаліції були як стабільними, так і нестабільними. Протягом чотирьох каденцій навіть ситуативні блокування фракцій для прийняття важливих рішень давали позитивні результати. Найбільш неефективною була робота парламенту з точки зору прийняття рішень у періоди загострення політичного протистояння між коаліцією і консолідованими опозиційними силами.

За думкою В. Чумака, до негативних наслідків застосування змішаної системи можна віднести: посередню політичну структурованість парламенту; втрату великої кількості голосів виборців внаслідок «змарнованих» голосів у мажоритарних округах; спотворення волевиявлення громадян через фальсифікації на місцевому рівні; послаблення партійних структур та осередків [18].

У 2014 році відбулася остаточна дискредитація мажоритарної виборчої системи, що пов'язано з масовим використанням механізму матеріального заохочення виборців, але відсутністю реальних правових наслідків для партії чи кандидата за такі дії. Окрім того, чергова зміна виборчої системи була одним з пунктів Угоди про коаліцію депутатських фракцій «Європейська країна» у 2014 році [17].

Пропорційна система із закритими списками впроваджувалася у період між використанням змішаної виборчої системи. Прохідний бар'єр для партій і блоків становив 3% від кількості виборців, які взяли участь у голосуванні [1, с. 14].

У 2006 і 2007 роках, коли застосовувалася пропорційна виборча система, 5 партій і виборчих блоків подолали загороджувальний бар'єр. Враховуючи, що між черговими виборами і позачерговими пройшло менше ніж рік, то соціальні настрої не встигли так швидко змінитися і, фактично, склад парламенту оновився лише на 34%, а у складі фракцій відбулася лише одна заміна у порівнянні з 2006 роком: Соціалістична партія України не пододала прохідний бар'єр, натомість Блок Литвина отримав депутатські мандати, всі інші – Партія регіонів, Блок Юлії Тимошенко, Блок «Наша Україна –

Народна Самооборона», Комуністична партія України отримали електоральні результати на рівні попередніх [21, с. 553].

В. Хеслі зазначає, що у цей період спостерігалися позитивні зрушення в електоральних кампаніях, зокрема відкритий процес реєстрації партій, всебічне висвітлення виборчих перегонів у ЗМІ, оперативний перегляд списку виборців. Проте зберігалися і типові проблеми: перевантаженість виборчих дільниць та непрозорість фінансування виборчих кампаній [22, с. 509].

Серед недоліків застосування пропорційної системи у той період Д. Ковриженко називає: 1) поширення авторитарного стилю керівництва партіями (адже саме позиції керівництва партій, а не ступінь підтримки виборців, визначають можливість обрання того чи іншого кандидата до складу представницького органу); 2) уповільнення або згортання партійного будівництва на місцях; 3) зрощення бізнесу і влади, поширення політичної корупції тощо [11].

Для виборців найбільша омана полягала у тому, що вони голосують за партійний бренд, а не за певні персоналії, які надалі будуть представляти їхні інтереси у ВРУ. За таких обставин сама виборча кампанія набувала більше медійного характеру, спрямованого виключно на загальнонаціональний рівень, а інтереси громадян на місцях майже зникали з порядку денного політичних партій.

У цей же час М. Наход узагальнює на основі попередніх політологічних досліджень позитивні наслідки застосування пропорційної виборчої системи: сприяння розвитку партійної системи держави; можливість наповнення виборчого списку галузевими професіоналами; забезпечення представництва національних меншин; сприяння зміцненню зв'язку по лінії «депутат – політична партія» [14, с. 70].

Політичними наслідками запровадження пропорційної виборчої системи стали складний процес формування коаліції через політичні амбіції лідерів, у результаті вона була вкрай нестабільною; загострення у системі взаємодії владних органів «Президент – парламент – уряд», оскільки не було згоди між тогочасним Президентом України Віктором Ющенко і Юлією Тимошенко щодо ключових рішень; формування сильної опозиції (фракція «Партія регіонів»); перехід депутатів з однієї фракції в іншу для реалізації цілей найвпливовіших політичних акторів. Дострокові вибори 2007 року не вирішили усіх цих наболілих проблем.

Розглядаючи виборчі системи, потрібно звернути увагу на тип партійної системи, що проходить своє становлення в Україні, адже він є наслідком політичної структурованості парламенту і відображенням електоральних настроїв громадян. Якщо взяти класичну типологію партійних систем за Дж. Сарторі [23], то Україна у цьому аспекті за добу Незалежності еволюціонувала від атомізованої партійної системи через систему поляризованого плюралізму до системи поміркованого плюралізму. Зокрема, наразі у парламенті представлені декілька партій, відсутня позасистемна опозиція, уряд формується коаліцією, а стабільність функціонування самої коаліції змінюється періодами нестабільності.

Е. Херрон зазначає, що інтереси політичних гравців в Україні не завжди пояснюють наслідки зміни виборчої системи. У цьому процесі задіяно багато суб'єктів переговорів, тому маловірогідно, що кожен політичний актор може прорахувати усі потенційні вигоди чи незручності для себе або своєї партії. Окрім того, не потрібно нівелювати вплив зовнішніх чинників, зокрема інституційні особливості та норми, розподіл владних ресурсів серед учасників законодавчих ініціатив та загальний стан політичних відносин у суспільстві [21, с. 554].

В Україні кодифікація виборчого законодавства наразі остаточно не здійснена, хоча це є рекомендацією ряду міжнародних організацій. До основних чинників, що перешкоджають прийняттю Виборчого кодексу, фахівці відносять такі: 1) нестабільність виборчого законодавства; 2) відсутність консенсусу щодо необхідності кодифікації та концептуальних положень майбутнього Виборчого кодексу; 3) відсутність належної правової основи для кодифікації виборчого законодавства; 4) дискусії щодо предмета регулювання Виборчого кодексу [6].

Проте, останні зміни виборчого законодавства, що прийняті ВРУ у першому читанні (від 7.11.2017 р.), передбачають його кодифікацію. Окрім того, потенційно буде запроваджена пропорційна система з відкритими списками по загальнонаціональному і регіональному виборчих округах для виборів народних депутатів України.

Виходячи з європейської практики у більшості держав використовуються персоналізовані виборчі системи: громадяни голосують або за окремого кандидата від партії, або можуть віддавати преференції певним кандидатам у партійному списку. При цьому, загальнонаціональний виборчий округ виправдано застосовувати лише у країнах з невеликою кількістю виборців [14, с. 71-72].

Українські законодавці врахували цей критерій у «Проекті виборчого кодексу України № 3112-1». За ним територіальна організація виборів народних депутатів України передбачає поділ на 27 регіональних округів: місто Київ і Дніпропетровська область поділяються на два виборчі округи (стаття 338). Також у Проекті виписане поняття «загальнодержавного виборчого округу», що включає всю територію держави і закордонний виборчий округ [15].

Прогнозуючи наслідки прийняття цього Кодексу до парламентських виборів 2019 року, можна зазначити, що, з однієї сторони, він сприятиме підвищенню прозорості висування кандидатів у депутати, закріпленню їх регіональної приналежності, з іншої сторони – викличе збільшення партійного впливу на кандидатів, посилить протистояння між різними групами у межах однієї партійної структури. Окрім того, дана система є складною для розуміння українського електорату, тому потребує проведення масштабної інформаційної кампанії зі сторони держави і партій щодо роз'яснення правил голосування і подальшого розподілу мандатів.

Загалом, потенційну кодифікацію виборчого законодавства України можна вважати позитивним кроком, що призведе до утвердження стабільного типу виборчої системи і мінімізує політичні ситуаційні маніпуляції.

Висновки. Отже, протягом доби Незалежності питання системи виборів народних депутатів України завжди знаходилося у полі уваги дослідників, міжнародних організацій, політиків, високопосадовців і потенційних кандидатів. У ретроспективі застосування виборчих систем в Україні щодо формування парламенту виглядає так: на виборах 1994 року застосовувалася мажоритарна система абсолютної більшості, у 1998 і 2002 роках – змішана виборча система за принципом 50% депутатів ВРУ обирається за мажоритарною системою відносної більшості, а 50% за пропорційною системою з закритими списками з прохідним бар'єром 4% та можливою участю виборчих блоків, у 2006 і 2007 роках – пропорційна система з закритими списками з прохідним бар'єром у 3% і можливою участю виборчих блоків, у 2012 і 2014 роках – змішана виборча система за принципом 50% депутатів ВРУ обирається за мажоритарною системою відносної більшості, а 50% за пропорційною системою з закритими списками з прохідним бар'єром 5%.

Відповідно, можна сформулювати базові переваги і недоліки цих виборчих систем. Мажоритарна система абсолютної більшості у 1994 році мала такі переваги: перше висування кандидатів на основі багатопартійності й представництво депутата у парламенті з підтримкою населення понад 50%. До недоліків слід віднести: довготривалість формування парламенту і політичну строкатість його складу.

Узагальнюючи особливості застосування змішаної системи за різними редакціями Закону «Про вибори народних депутатів», варто визначити такі переваги: системна активізація діяльності політичних партій, відстоювання половиною депутатів інтересів конкретних територій, підтримка балансу між представництвом загальнонаціональних і регіональних еліт. Головними недоліками тут є: втрата великої кількості голосів виборців у мажоритарних округах, можливості фальсифікацій волевиявлення громадян на місцевому рівні, потенційні складнощі при формуванні коаліції.

Застосування пропорційної виборчої системи в Україні характеризувалося такими перевагами: партійна структурованість парламенту і наявність окремих галузевих професіоналів у списках партій, у той же час суттєвими недоліками були: згортання партійного будівництва на місцях і непрозорість формування партійних списків, що призводило до політичної корупції.

Перші засади чергової зміни законодавства закладені ВРУ у «Проекті виборчого кодексу України № 3112-1», де передбачається застосування пропорційної виборчої системи з відкритими списками для виборів народних депутатів України. Сама кодифікація виборчого законодавства України може бути значним позитивним зрушенням для його відповідності європейським стандартам.

Література:

1. Бевз Т. Трансформація виборчої системи в умовах української політичної дійсності. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. 2010. Вип. 6. С. 6-17.
2. Вибори народних депутатів 1998 року. Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій). URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v?kodvib=1&rejim=0>
3. Вибори народних депутатів 2002 року. Підсумки голосування по партіях (виборчих блоках партій) на чергових виборах народних депутатів 2002 року. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROC0V>
4. Вибори народних депутатів 2012 року. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wr300?PT001F01=900>
5. Вибори народних депутатів 2014 року. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу. URL: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wr300?PT001F01=910>
6. Виборча реформа очима громадськості // Аналітичний звіт за результатами проекту «Організація широкого та відкритого громадського обговорення питань удосконалення виборчого законодавства в Україні» (жовтень – листопад 2011 р.). URL: <http://www.osce.org/uk/ukraine/107091?download=true>

7. Галус О. О. Становлення і розвиток інституту виборів в Україні. Університетські наукові записки. 2013. №4 (48). С. 36-41.
8. Гонюкова Л. Особливості застосування змішаної виборчої системи в Україні. Вісник національної академії державного управління «Політологія і Право». URL: <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2013-2-22.pdf>
9. Про вибори народних депутатів Закон України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>
10. Про місцеві вибори : Закон України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/595-19>
11. Ковриженко Д. Зміни до виборчого законодавства: зміст та необхідність. Аналітична записка для Громадянської асамблеї України. URL: http://parlament.org.ua/docs/files/8/1228126490_ans.pdf
12. Корж І. Вибори в незалежній Україні. Вісник Центральної виборчої комісії. 2007. №1 (7). С. 93-95. URL: http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2007_1/Page93.pdf
13. Корнієнко Н. Парламентські та президентські вибори 1990-х рр. в Україні за оцінками американських експертів. URL: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/41/32.pdf
14. Наход М. Передумови та перспективи зміни виборчої системи для проведення виборів народних депутатів України. Політологічні читання пам'яті професора Богдана Яроша: Збірник наукових праць. Л.: Твердиня, 2012. С. 69-74.
15. Проект виборчого кодексу України № 3112-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56671
16. Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2012. 544 с.
17. Угода про коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15>
18. Чумак В. Вгору по драбині, що веде донизу... Про деградацію виборчої системи в Україні. «Дзеркало тижня. Україна». 2011. № 20. URL: <http://dt.ua/articles/82183>
19. Яковлев А. Розвиток виборчої системи як складова сучасного конституційного процесу в Україні. Юридична Україна. 2013. № 6. С. 24-31.
20. D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional. Taylor and Francis, 2006. 299 p.
21. Herron E. S. Notes on Recent Elections. The parliamentary election in Ukraine, September 2007. Electoral Studies. 2008. Vol. 27. Issue 3. P. 551-555.
22. Hesli V. L. The 2006 Parliamentary Election in Ukraine Electoral Studies. Electoral Studies. 2007. Vol. 26. Issue 2. P. 507-511.
23. Sartori G. Parties and Party Systems. A Framework for Analysis. ECPR Press, 2005. 368 p.